

OSMANLIDA SİYASET SOSYOLOJİSİ TARİHÇESİNE

KISA BİR BAKIŞ

*Doç. Dr. Niyazi Usta**

İnsan Bilimleri ile az da olsa ilgili olanlar bilirler ki bu bilimlerin araştırma sahalarını çizgilerle birbirlerinden ayırmak pek mümkün değildir. Özellikle de müstakil bir bilim dalı olmanın ilk devrelerinde bu birbirine yakın bilimlerin araştırma sahalarının içiçe girmesi, yöntemlerinin ve çalışma tekniklerinin birbirine benzerlikler göstermesi tabii bir hal arz etmektedir. Her bilim dalının hususileşmesi, kendine özgü perspektif geliştirmesi oldukça uzun bir zamanı gerekli kılmıştır. İnsan ve onun ürünlerini, davranışlarını konu edinen bilimler işte bu yüzden birbirlerinin araştırma konularını ve verilerini ortaklaşa kullanma durumunda olmuşlardır. Hatta günümüzde disiplin sınırlarını bilinçli olarak göz ardı etmenin bir gereklilik olduğu ifade edilmektedir¹. Mamafih bu disiplinlerden bazıları diğer bazılarına göre birbirlerine daha yakın olurlar. Sosyolojinin en yakın olduğu bilim dallarından birisi de tarih ilmidir. Çünkü her ikisi de insan birlikteliklerinin bir toplumsal organizasyon içerisindeki ürünlerini konu edinirler.

İslam dünyasında tarihçiliğin metodolojik bakımdan dönüm noktası hiç şüphesiz İbni Haldun ile gerçekleşmiştir. İlk dönem İslam ilimleri ile meşgul

* Atatürk Ün. İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Gulbenkian Komisyonu Raporu; *Sosyal Bilimleri Açın*; "Şimdi Nasıl Bir Sosyal Bilim Kurmalıyız" Metis Yay, İstanbul 1996, s.69.

olanların topluma ilgili açıklamalarındaki sebep-sonuç ilişkisinde nesnel unsurlar yerine ekseriya ahlaki metafizik unsurlar hakündir. Felsefeyle meşgul olanların dışında nesnel izahları ortaya koymanın İbni Haldun'la başladığını gözlemliyoruz². İbni Haldun kendinden önceki tarihçileri pek çok noktada eleştirdikten sonra tarih yazarların hata yapma noktalarını zikreder. Buna göre; araştırmacının bizzat kendisinin de araştırma yaptığı topluluğun bir üyesi olmasından doğan öznelliği, gözleme dayanmayışı, her fikrin her olayın kendi çevre şartlarında ortaya çıkmış olacağını unutmama, tarafgirlik, nakil yapılan kaynaklara körü körüne itimat, ümranın-medeniyetin-karakterini bilmemek, sosyal değişmeyi hesaba katmamak³ gibi hataların tarih ilmini hurafeleştireceğini söyler.

Böylece sosyolojinin konusu ve yöntemiyle çalıştığı halde, kendilerini tarihçi veya başka sahalarda gösteren veyahut öyle görünen bilim adamlarını niçin siyaset sosyolojisinin temellerine oturttuğumuzun gerekçesi anlaşılmış olacaktır.

Osmanlı ulemasında sosyoloji (içtimaiyat); din-devlet, din-siyaset ve din-toplum ekseninde yer alan risaleler ve tarih yazımı suretiyle müşahade edilmektedir. Hatta mübalağa etmiş olmaz isek, Osmanlı ulemasında biricik konu kuruluşundan çöküşüne kadar “devletin nasıl olması gerektiğidir” diyebiliriz. Şeyh Edebalî'nin Osman Gâzi'ye devlet idaresi ile ilgili o çok bilinen nasihatları buna bir örnektir. Başlangıçta güçlü bir devlet olmanın gerekleri, bilahare gerçekten güçlü olarak ortaya çıkmış bu devletin nasıl ebed-müddet yaşatılacağı konusu en çok kafa yorulan mesele olmuştur. Bu itibarla, Osmanlıda ilk ortaya çıkan sosyoloji geleneği siyaset sosyolojisidir diyebiliriz. Mamafih siyaset sosyolojisi, alanı ve kapsamı itibariyle sosyal bilimlerin en eskilerindedir. Ancak uzmanlaşmış bir disiplin olarak 20. yüzyılın ürünü sayılmaktadır⁴.

² İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Turhan Kitabevi, Ankara 2000, 2. baskı s.84.

³ İbni Haldun: *Mukaddime* (çev. Z. K. Ugan) M.E.C.S.B. yay. 1988 İst. s.5-9

⁴ Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal Sosyoloji*, Der Yay., İstanbul 1994, s.17.

Batıda 19. yüzyılda müstakil bir bilim dalı olarak ortaya çıkan sosyoloji konusu itibariyle Doğuda ve Batıda diğer disiplinler içerisinde öteden beri var olmuştur. Geleneksel toplumsal yapı içinde yer alan problemlere ilaveten 18. yüzyılda batıda kendini gösteren sanayileşme, mevcut meselelere **toplumsal dönüşümden** doğan problemleri ilave etmiştir. Kendi içerisindeki problemleri tahlil etmede yeni modeller kurmaya başlanması⁵ yanında batı, diğer toplumlarla olan ilişkilerini en kârlı ve rasyonel bir seviyede geliştirme isteğiyle o toplumların yapısını da aynı şekilde irdelemeye ve insanlık tarihini sosyolojik anlamda genellemeye çalışmıştır. Bu suretle sorunlara çok yönlü ve pratize edilebilen çözümler aranması, sosyolojinin diğer disiplinlerden ayrılıp kendine özgü bir bilim haline gelmesini temin etmiştir. A. Comte, H. Spencer, E. Tylor, M. Müller, J. Frazer gibi araştırmacı bilim adamlarının dinin menşei ve tekamülünden hareketle sosyolojik denemelere girişmeleri de bir bakıma bu genelleme hedefine matuftur.

İslam dünyasında da İbni Sina, Farabi, İbni Miskeveyh ,Gazzali, Ebu Hayyan, Şehristani gibi pek çok İslâm aliminin çalışmalarında siyaset ve din sosyolojisiyle ilgili önemli görüşler bulmak mümkündür.

Osmanlıda Siyaset Sosyolojisi

19. yüzyıl itibariyle Sosyoloji, Osmanlı medreselerinde sistematik bir bilim dalı olarak revaç bulmamıştır. Tarihi süreç göz önüne alındığında bunun sebebi behemehal ortaya çıkmaktadır. Zira Osmanlı medreselerinin aktif ve ciddi kurumlar olduğu dönemlerde diğer adı içtimaiyat olan sosyoloji diye müstakil bir bilim zaten mevcut değildi. İçtimaiyata dair düşünceler, veriler İslami ilimler ve

⁵ Korkut Tuna: "Türk Sosyolojisinin Batı Sosyolojisi ile İlişkisi ve Sonuçları", 75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji, Yay. Haz. İsmail Coşkun, Bağlam Yay , İstanbul 1991, s.29

tarih içerisinde yer almaktaydı. Sosyolojinin ortaya çıktığı 19. Yüzyılda Osmanlı medreselerinde tefsir hadis gibi ilimler bile neredeyse okutulmayıp Arapça grameri okutulan yegane ders olarak kalmıştır⁶.

Problem üreten ve çözen bir varlık olan insan, iradi olarak ürettiği problemleri ekseriye entelektüalizmle çözer. Kendisinin değil de başkalarının ya da yaşanan zamanın ürettiği problemleri teknik kabiliyet ve bilim kullanarak çözemediği vakit hurafeye ve irrasyonalizme kayması müşahede alanımız içerisinde dir. Dinî hurafelerin var olduğu dönemlerde toplumun diğer sosyal kurumlarında da, bünyelerine has hurafeler üretmeleri söz konusudur. Din sadece bir kısım insanı ilgilendirmeyip inanan-inanmayan , okumuş-cahil tüm toplumun anlaşılmasında etkili olan bir müessese ve bir iman işi olduğu için, tabiatı icabı diğer sosyal kurumlara nazaran daha fazla hurafe ve batıl itikat barındırmaya müsaittir.

İdarecilerin, aydınların hurafeciliğinin sebebini ise biz, problemi bilimsel veriler ışığında ve sair imkanlara sahip olmayışla birlikte teorik ve pratikle hiç bağdaşmayan ve hatta meselelerin daha karmaşık bir hale dönüşmesine yol açan çözümler-tenkitler ileri sürüşlerindeki ısrarları ve sosyal realiteyi inkarları olarak belirleyebiliriz.

Osmanlının son dönemlerinde gazete ve mecmualarda dönemin siyasi ve ekonomik problemleri hakkında pek çok aydının yazılar yazdıklarını biliyoruz. Ahmet Rıza (1858-1930), Ahmet Şuayb (1876-1910), Bedii Nuri (1875-1913), M. Sati Bey (1884-1970), Prens Sebahattin (1878-1948), Celal Nuri (1870-1939), Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi(1865-1914), Mehmet Akif (1873-1936), Ziya Gökalp (1876-1924), Abdullah Cevdet (1869-1932) gibi aydınlarımızın bir

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu; 1869'da Faal Osmanlı Medreseleri, İst. Ün., Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, 1977, c.7-8, s. 279.

kısımında da yukarıda zikrettiğimiz türden aydın hurafelerine rastlamak mümkündür.

Osmanlıyı müstakil olarak ele aldığımızda eskiye oranla daha derli toplu, yöntemli (bu yöntemin belkemiğini gözlem ve nesnellik oluşturur) sosyolojinin ve siyaset sosyolojisinin İbni Haldun'un tesiriyle⁷ 15. yüzyılın sonu 16. yüzyılın başlangıcından itibaren başladığını görüyoruz. Ne var ki daha önce de ifade ettiğimiz üzere bilimsel bir yöneme dayalı olarak çalışan İbni Haldun ve görüşleri, kendisinden sonra gelen düşünürlerce yeterince ilgilenilmediğinden, hakkı olan bilimsel şöhrete ve ilgiye kavuşmamıştır. "Şeyh uçmaz mürit uçurur" sözünü, kastettiğimiz ilgi bakımından değerlendirecek olursak İbni Haldun bahtsızlığa uğramıştır diyebiliriz. Aşağıda görüşlerine kısaca değineceğimiz alimlerin değerleri onların siyaset hakkında söylediklerinin aliyyulâla oluşlarından çok bilim tarihimiz içerisinde öncüler olabilecek evsafa oluşları ve bizim arka planımıza ışık tutmaları itibarıyledir.

Öteden beri gelen bir gelenekle Osmanlıda Siyaset bilimi; Siyasetname, Nasihatü-l Mülük vb. usuller içerisinde yer almıştır. Bu nasihat ya da siyaset teorilerinde ileri sürülen görüşler hem teolojik gereklilik hem de pratik gerekliliklerle delillendirilmiştir. Ayet ve hadisler teolojik gereklilikte, geçmiş toplum ve hükümdarların örneklendirilmesi de pratik gereklilikte kullanılmıştır. Bu minval üzere Osmanlıda; padişah, vezir-i azam, asker, hazine, halk ve mevcut problemlere kadar hemen her türlü toplumsal meseleye⁸ dair görüşler ileri süren pek çok isim mevcuttur. Bizim buradaki maksadımız Osmanlıdaki siyaset sosyolojisi ya da siyaset bilimi alanında değerlendirilecek isimlerin tümünü belirleyip, onların görüşlerini veya kimin kimden ne ölçüde etkilendiğini tek tek

⁷ İbni Haldun'un Siyaset Teorisi için bkz. Ümit Hasan; *İbni Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Siyasal Bilgiler Fak. Yay. Sevinç Matbaası, Ankara 1977.

⁸ Ahmet Uğur; *Osmanlı Siyaset-Nameleri*, Erciyes Üniv. Yay. Kayseri 1992. s.130.

incelemek değil, birkaç örnekle Osmanlı ulehasının ekserisinin siyaset sosyolojisi yaptığının görülmesine katkı sağlamaktır.

Katip Çelebi (1609-1657)

İlk dönemlerde irili ufaklı pek çok isim mevcut olmakla⁹ birlikte biz Katip Çelebi'nin iyi bir örnek teşkil ettiğini görerek onun görüşlerine kısaca değineceğiz. Osmanlı Türkiye'sinde Katip Çelebi, Batı ilmiyle sıkı temasa girmeye başlayan ve Batı ilmi ile Doğu ilmi (yöntemi) arasındaki seddi yıkmaya çalışan zat olarak bilinir¹⁰ Katip Çelebi'nin tarih, coğrafya ve denizcilikle ilgili yirmi¹¹ kadar eseri vardır. Konumuz açısından en önemlisi "Dustûru'l Amel li-İslahi'l-Halel (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar) " adlı 1652 yılında telif ettiği eseridir. Eserin adından da anlaşılacağı üzere Katip Çelebi, Osmanlı'nın çöküşünü gözlemleyerek hal çareleri aramaya koyulmuştur. O, çok yerinde olarak insanların toplumsal durumunun bireysel durumlarıyla eşdeğer olduğunu söylemek suretiyle sosyolojik anlamda tespitlere girişmiştir.

Mesela O, toplumu oluşturan fertlerin niteliklerinin toplamının, toplumun genel durumuna denk oluşunu aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'den ayetlere dayandırmaktadır¹². Sosyal bütüyenin gücüne ve yapısına göre toplumun mukavemetinin değişkenlik göstereceği kanaatinde¹³.

⁹ Örneğin Koçibey'in Dördüncü Sultan Murat'a sunduğu Risale için bkz, **Koçibey Risalesi**, Sadeleştirilen Zuhuri Danışman M.E.B. Yay., İstanbul 1993, Keza Yaşar Yücel'in hazırladığı "Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar" (Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1988) adlı çalışma içerisindeki müellifinin ismini bilmediğimiz **Kitab-ı Mûstetab**, "**Kitabu Mesalih'i Müslimin ve Menaf'il-Mü'minin**", "**Hırcu'l Mülük**" gibi risaleler.

¹⁰ Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul 4. baskı. 1982. s.151

¹¹ Katip Çelebi, **Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar (Dusturu'l -Amel li-İslahi'l-Halel)**. Haz. Ali Can. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara 1982, s.10.

¹² Katip Çelebi; a.g.e., s.20.

¹³ Katip Çelebi; a.g.e., s.21.

Katip Çelebi'ye göre "insansız mülk olmaz, ordusuz halk olmaz, parasız ordu olmaz halk olmadan para toplanmaz, adalet olmazsa halk olmaz."¹⁴ Ona göre alemin ve insanın yaratılışındaki anasır-ı erbaa (hava, su, ateş, toprak) toplumlar için de geçerlidir. Ulema, asker, tüccar, reaya¹⁵ toplumu oluşturan dört unsurdur. Toplum bir vücut gibi kabul edildiğinde ulema, vücudu besleyen kalp mesabesindedir. Bu unsurlardan her hangi birinin fonksiyonlarını yitirmesi veya aşırılaştırması, toplumun bozulmasına sebebiyet verir. Katip Çelebi halkı sevda derecesinde önemli görür. Vergi ve baskının toplumu bunalıma ittiğinde ısrarlıdır. Halkın yerinde mutlu kılınması zaruretine değinerek aksi halde göç hadisesinin meydana geleceğini bunun da pek çok sosyal problemi doğuracağını ileri sürmektedir¹⁶. Katip Çelebinin bu unsurlardan fonksiyonunu yitirmesi ya da artırması bakımından önem verdiği ikinci unsur askerdir. Askerin hem sayı hem de fonksiyon taşkınlığını vücudun yaşlanması, çözülmesi ve behemehal el atılması lazım gelen hal olarak görür¹⁷. O bu görüşlerine Osmanlı'nın tarihinden örnekler verir.

Katip Çelebi, toplumsal problemlerin kaynaklarından biri olarak da ekonomideki gelir-gider dengesinin bozukluğunu kabul eder. Gelir-gider arasındaki gelir aleyhine bozulan dengesizlik ile toplumsal problemlerin artışında paralellik kurar. 1564 yılından bu yana meydana gelen gelir-gider dengesizliği hakkında rakamlar verir¹⁸. O, İbni Haldun tesirinde görüşler ileri sürmekle birlikte hiçbir problemin çözümsüz olmayacağı kanaatini izhar ederek makro seviyede çözümler ileri sürer¹⁹.

¹⁴ Katip Çelebi; a.g.e., s.22.

¹⁵ Katip Çelebi; a.g.e., s.22 vd.

¹⁶ Katip Çelebi; a.g.e., s.24-25.

¹⁷ Katip Çelebi; a.g.e., s.26.

¹⁸ Katip Çelebi; a.g.e., s.30.

¹⁹ Katip Çelebi; a.g.e., s.33-34.

Mustafa Naima (1655-1716)

Düşünceleri üzerinde pek çok şey söylenebilecek olan Naima'nın görüşlerinde de İbni Haldun tesiri güçlüdür. Osmanlıdaki selefi ise pek tabii ki Katip Çelebi'dir. Naima'nın siyaset sosyolojisi ile ilgili görüşlerine bakıldığında, bir toplum hayatı yaşayabilmenin temel gereği devlettir. Selefi Katip Çelebi gibi O da devletlerin yok olmaktan kurtarılabilceği görüşündedir. Ona göre İslamiyet idari bakımdan devletin muayyen bir şeklini tespit etmemiştir²⁰. Naima'ya göre her devletin yaşama şartı siyasettir. Siyaset şer'i ve akli kısımlardan oluşur. Devletin yıkılması bu siyasetin akli kısımlarının dejenere olmasıdır ki ona göre "dünya küfür ile yıkılmaz, zulüm ile yıkılır"²¹.

Naima akli siyasetin terk edilmesinin, zulüm ve dayatmanın çözücü etkisine vurgu yaparak "Malum ola ki insanlar başkalarının tahakkümü altında ezilmeye ve itaat etmeye mecbur olsa şevk ve hevesi kaçır hatta yiyip içmekten bile geri kalır."²² der.

Keza Ona göre "mülük ve hükkam ara bulmaya çalışmayıp küçük kusurlara göz yummaz ve ufak tefek cürümleri büyük bir şiddetle cezalandırırsa halk korkuya kapılıp zehil olur ve bu halde de yalana ve hileye kaçır, harplerde isteksiz olur. Memleket müdafaasına ehemmiyet vermez."²³ Bu görüşüyle Naima güncel ifadeyle siyasetteki takiiyenin kaynağını devlet idarecilerinin tutumunda görür.

Naima, devletin halka ait işlerde müsamaha ve mudara (hoşgöröl) yı terk ederek halkı mebhut (şaşkın) ve mecalsiz bırakmasını,²⁴ toplumsal motivasyonu

²⁰ Zeki Aslantürk; Naima'ya Göre Osmanlı Devletinin Çöküş Sebepleri, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1989. s.52 (Tarih-i Naima. C.I. s.27)

²¹ Aslantürk; a.g.e., s.53 (Tarih-i Naima. C.I. s.33)

²² Aslantürk; a.g.e., s.74 (Tarih-i Naima C.I. s.46)

²³ Aslantürk ; a.g.e., s.75 (Tarih-i Naima, C.I s.47-48)

²⁴ Aslantürk; a.g.e., s.76 (Tarih-i Naima . C. I. s.49)

kırıcı en büyük sakınca olarak ileri sürer. Aydın sınıfın egosentrizmine dikkat çeker ve "Hiç ayıbı, noksanı olmayan adam dünyada bulunmaz. Ancak iyilikleri kabahatlarından çok olan devlet adamları, büyükler zümresinden sayıla gelmiştir"²⁵. der.

Naima dini neredeyse "din eşittir adalet" diyecek kadar bir hak hukuk meselesi ve siyasette akıl olarak görür. Buna göre toplumda herkesin uyması gereken önemli kavramlardan birinin "hukuk" kavramı olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)

Ahmet Cevdet Paşa, hakkında pek çok yazı yazılmış önemli bir simadır. Paşanın sosyolog yönü üzerine ilk müstakil çalışma Ümit Meriç'in "Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü"²⁶ adlı doktora tezidir. Keza Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cevdet Paşa²⁷ maddesinde, Yusuf Hallaçoğlu ile M. Akif Aydın tarafından önemli bilgiler verilmektedir. Nihayet 1995 yılında yapılan Ahmet Cevdet Paşa sempozyumundaki²⁸ tebliğlerde ise Paşa'nın sosyolojik görüşlerine oldukça yer verilmiştir. Bununla birlikte, üzerinde daha çok durulması gereken ve eserlerinin karşılaştırılması yoluyla, Cevdet Paşa'nın kendinden öncekilerden naklettiği sosyolojik görüşlerin ayırt edilip, ona ait görüşlerin değerlendirilmesiyle ortaya konacak çalışmalara muhtacız. Zira, onun tarih yazmadaki ilke ve titizliği, iyi bir hukukçu oluşu, insan gerçeğinden hareket edişi, metodolojik hususiyetleri, siyaset sosyolojisine dair görüşlerinin ehemmiyetine delildir. O, her şeyden önce **devleti, halkına karşı görevleri olan bir müessese olarak görür**²⁹. Ancak zikredilen ve diğer eserlerin içinde yer alan malumatı tekrar

²⁵ Aslantürk; a.g.e., s.77 (Tarih-i Naima . C. VI. s.300).

²⁶ Ümit Meriç; **Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü**, Ötügen Yay. İstanbul 1975.

²⁷ Yusuf Hallaçoğlu-M. Akif Aydın ; Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi "Cevdet Paşa" mad. C XII s. 443.

²⁸ Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu, Vefatının Yüzüncü Yılına Armağan, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 1997.

²⁹ Ebu'l-Ula Mardin, *Modern Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* . İst. Üniv. Yay. 1946. s.342.

etmeden ilavede bulunmak, ve onun siyaset sosyolojisine dair görüşlerini titizlikle ortaya koymak ayrı bir çalışma konusudur.

Said Halim Paşa (1863-1921)

Said Halim Paşa'nın siyaset sosyolojisine dair görüşleri, M.Ertuğrul Düzdağ'ın yayına hazırladığı “Meşrutiyet”, “Mukallitliklerimiz”, “Buhran-ı Fikrimiz”, “Buhran-ı İctimaimiz”, “Taassub”, “İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîye”, “İslamlaşmak” adlı kitapçıklarının bir araya getirilerek oluşturulan “Buhranlarımız” adlı eseri baz alınarak ortaya konulmuştur.

S. Halim Paşa toplumu, yapısal bir bütün olarak görür. Devlet adamlığı yönüyle de toplumsal problemleri pratik zaviyeden görme imkanına sahip olmuştur. Yüzeysel sebep-sonuçlar yerine, dahili dinamikleri müşahade etme becerisine sahiptir. Belki isabetli olmadığı veya pratikten gelen biri olması ve devrinin fikir kargaşası nedeniyle, subjektiflik arz eden görüşleri söz konusu olabilir.

Siyaset sosyolojisine dair görüşlerine müracaat ettiğimizde, üzerinde durduğu en ehemmiyetli konunun **istibdat** ve bir toplumun sosyal belleğini hiçe sayan **taklitçilik** olduğunu görürüz. Ona göre **bir millet bir müstebiti zorla tahtından indirmekle hürriyetine kavuşmuş olmaz. Asıl lüzumlu olan şey istibdadın geri gelmemesini temin etmektir. Zülüm ve yolsuzluk tohumları yaşar ve istibdadın baskısı bir milleti karşı koymaya sevk edecek yerde korkutur, millet cesaretsizlik ve itaat gösterirse zülüm ve yolsuzluk yeniden baş gösterir**³⁰.

Pratikten gelen biri olarak, teorik yapımızdaki illetli durumu eleştirir ve taklitçiliğin marazi bir teori oluşturduğuna dikkat çeker. Paşa **bizim**

³⁰ Said Halim Paşa ; Buhranlarımız. Baskıya Haz. M. Ertuğrul Düzdağ . Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser . Tarihsiz s.75 Mukallitliklerimiz)

dimamızın henüz eşyadan fikirlere intikal edemediğini fikirlerden eşyaya geçmeyi tercih ettiğini, çünkü bu sayede düşüncelerimiz, sonsuz hayaller içerisinde her şeyi kendi emellerine göre tertip edebileceği muhayyel bir muhit bulabildiğini ve her milletin kendine has fikirleri ve ihtiyaçları olduğu için, siyasi ve içtimai meselelerde başka bir milletin tecrübelerinden istifade etmek kadar güç bir iş olmadığını³¹ ifadede ısrarlıdır.

Said Halim Paşa modernleşmede ve yenilikçilikte, sosyal belleği ve kolektif şuuru temel referans noktası olarak görür. “Bir milletin örf, adet ve geleneklerini bir günde değiştirmeye kalkışmak, bu örf ve adetlerin gelişmesine ve geleneklerin teşekkül edip yerleşmesine hükmeden içtimai temel kanunları bilmemeye bir delildir”³² der.

Ona göre, ihtiyaçtan doğan yenileşme; bir şeyi kökten devirip yeniden yerine koymaktansa, eskinin tarihi tecrübesinden ve toplumsal yapısında neşet etmiş olan şeyin rasyonel anlamda ıslahı ile sağlıklı olur³³ ve değişme tabii bir hal olarak addeder³⁴.

Aydın sınıfın, halkından kopuk kendi aleminde olmasını büyük bir illet olarak kabul eder. S. Halim Paşa, aydın-halk zıtlaşmasının temelinde, aydının toplumuna yabancılaşmasını görmektedir. Aydının; dini, ananeyi ve adetleri memleketin çöküşüne sebep olan, yeniliklere mani olmaya devam eden zararlı bir köhnelik gözyle görmesi ve Latin esasına dayanan tarzı benimsemesi ile, toplum nezdinde güvenilirliğini kaybetmesine yol açtığını defaatle vurgular³⁵. Bu aynı zamanda yukarıda zikrettiğimiz anlamda aydın hurafesidir de.

³¹ Buhranlarımız . s.76 (Mukallitliklerimiz)

³² Buhranlarımız . s.89 (Mukallitliklerimiz)

³³ Buhranlarımız . s.99 (İslamlaşmak)

³⁴ Buhranlarımız . s.112 (İçtimai Buhranımız)

³⁵ Buhranlarımız, s.117 (İçtimai Buhranımız)

Said Halim Paşayı, Osmanlı Cemiyeti'nin çöküşünü irdelerken, onu yapısalcı ya da fonksiyonalist sosyoloji anlayışlarından birine sokmak mümkünse de, bunun sağlıklı bir iş olacağı kanaatinde değiliz. Ona göre toplumsal yapının bir parçası olarak teşkilat (düzen)ın yapısıyla, sosyal yapının temelinde ait unsurların ıslahında hata etmek, Osmanlı Cemiyeti'nin çöküşünde iki önemli sebeptir³⁶. Osmanlı toplumunun siyasette eşitlik, içtimai hayatta eşitsizlik istediğini aksine bir durumla; siyasette eşitsizliğin, içtimai yapıda eşitliğin bir buhran kaynağı olacağı ve tabii haliyle, toplumun yüksek tabakalarındaki fertlerin demokrasiye, alt tabakalardaki fertlerin aristokrasiye meyilli olduğu³⁷ görüşünü ifade ederek yapısal temelleri irdedeğini gözlemliyoruz. O, yapıya ait tahlillerine devam ederek **her şey zihni ve ahlaki hasletlerimize bağlı olduğuna göre mantıki olarak idari ve siyasi faaliyetlerimizin kıymeti de cemiyetin genel durumundan üstün olmayacaktır.** Bu mantıki neticenin gerçekte de mevcut olduğunu anlamak için, tabiatın bahşettiği her çeşit refah ve saadet getirici kaynaklara sahip olmasına rağmen, memleketimizin düştüğü esef verici hali görmek kafidir³⁸ demektedir.

Öte yandan Said Halim Paşa, kadın hürriyeti konusunu da ele almak suretiyle aile sosyolojisi yapmaktadır. Ona göre “....alınmasına ihtiyaç duyulan hürriyet, ait olduğu iş ile onun yerine getirilmesi imkanı arasındaki dengeyi kurmak için, daima kendi kendine meydana gelir.”³⁹ İçtimai vazife, içtimai hürriyetleri doğurur⁴⁰. Bir cemiyet, istihkak edilmiş olan haklardan gayrısını asla kabul etmez ve vermez⁴¹. O, aile hayatını buna bağlı olarak da toplumsal hayatı ifsad edici en önemli etkinin özenti, taklit ve manevi değerleri ihmal eden pozitivist eğitim olduğu kanaatindedir. Keza O, kuşaklar arası çatışmaya da

³⁶ Buhranlarımız, s.120 (İçtimai Buhranımız)

³⁷ Buhranlarımız, s.210. (İslamlaşmak)

³⁸ Buhranlarımız, s.132 (İçtimai Buhranımız)

³⁹ Buhranlarımız, s.137 (İçtimai Buhranımız)

⁴⁰ Buhranlarımız, s.139 (İçtimai Buhranımız)

⁴¹ Buhranlarımız, s.145 (İçtimai Buhranımız)

değinererek “evladın pek noksan olan bilgisi ile babanın cehalet derecesine inmiş köhne malumatı karşı karşıya gelince, evladın saygısı ve babanın haysiyeti ortadan kalktı”⁴² demektedir.

Said Halim Paşa, sebep-sonuç ilişkilerinin tespitinin toplumsal kaliteye göre cereyan edeceğinin farkında olarak; “bir dinin alacağı karakter, bulunduğu muhite bağlıdır. Dinin bir muhitteki tesirinin onu izah ve tatbik edecek olan fertlerin karakterine bağlı olması mecburidir”⁴³ demek suretiyle de din sosyolojisinde dinin sübjektifleşmesi ve objektifleşmesi ya da resmi dinin halk dini kimliğine dönüşmesi sürecine özlü biçimde işaret etmiştir.

Said Halim Paşa içtimai, siyasi ve ekonomik hadiseleri tek bir sebebe dayandırmaktan kaçınarak “islam dini, müntesiplerini neden ilerletmemiş?” sorusu yerine, “müslüman milletler dinlerinden niçin layıkıyla istifade edememişlerdir?” sorusunu sormakta ve bu soruya cevap verirken de geri kalmışlığımızın sebeplerine değinmektedir. Ona göre;

1) Değişmeye paralel olarak, dini daha yüksek ve daha verimli bir tarzda tefsir etme ile, geçmişten miras alınan noksan ve hatalı anlayışlar arasındaki **dengenin**, dinin verimli kılınması lehine bozulamayışı.

2) Batı ile sonu gelmez savaflara girişerek, hem kuvvetten düşmek hem de batıda gelişen medeniyeti tanıma fırsatı ve mesaisini bulamamak.

3) Bitmez tükenmez felsefi münazaralar ile vakit geçirip, metafizik vadisinde sonsuz, boş ve kısır çekişmelerle kuvvetten düşerek batının tecrübi metodlara dayanan gelişmesini görmezlikten gelmek.

4) İnsanımıza, toplumun en iyisi olma, vatanperver olma istekliliğini kazandıramayışımız.

⁴² Buhranlarımız, s.119 (İçtimai Buhranımız)

⁴³ Buhranlarımız, s.175 (İnhita-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye)